

Επώνυμο: Καβρουλάκη
Όνομα: Ζαχαρένια
Α.Μ.: 1340 2004 00129
Τηλ.: 6942638752

ΕΡΓΑΣΙΑ
«ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΤΗΣ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΗΣ
ΑΚΡΟΑΣΗΣ»

Μάθημα: Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα
Εξάμηνο: Δ΄
Διδάσκων: Α. Δημητρόπουλος

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. Εισαγωγή
2. Παράθεση των σχετικών με το δικαίωμα της προηγούμενης ακρόασης διατάξεων:
 - Άρθρο 20 του Συντάγματος
 - Άρθρο 6 του Κώδικα Διοικητικής Διαδικασίας
 - Άρθρο 6 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
3. Περιεχόμενο του δικαιώματος:
 - Υποχρέωση Διοίκησης για κλήση του ενδιαφερομένου πριν τη λήψη επιβαρυντικών μέτρων
 - Ειδικότερη ρύθμιση από τους ουσιαστικούς νόμους
4. Ιστορικό ψήφισης του δικαιώματος:
5. Σημασία της συνταγματικής κατοχύρωσης του δικαιώματος:
 - Το δικαίωμα υφίσταται και όταν ο νόμος σιωπά
 - Όταν το δικαίωμα καταργείται, ο νόμος ή η ενέργεια που το καταργεί είναι αντισυνταγματικά
6. Σκοπός του δικαιώματος:
 - Δυνατότητα ενδιαφερομένου για έκφραση των απόψεών του και για υποστήριξη των συμφερόντων του
 - Δυνατότητα Διοίκησης για αμφίπλευρη και αντικειμενικότερη πληροφόρηση
7. Διαδικαστικές προϋποθέσεις της ακρόασης:
 - Η πρόσκληση προς ακρόαση:
 - Όρια της υποχρέωσης
 - Τύπος της πρόσκλησης
 - Περιεχόμενο της πρόσκλησης:
 1. Τόπος ακρόασης
 2. Αιτιολογία των προθέσεων της αρχής
 3. Στοιχεία του αντικειμένου της ακρόασης
 - Η προθεσμία προς ακρόαση
 - Έλλειψη προθεσμίας
 - Κοινοποίηση και δημοσίευση της πρόσκλησης
8. Διαδικασία ακρόασης
9. Εξαίρεση του νομοθέτη σε περίπτωση τυπικού νόμου:
 - Λόγοι:
 - i. Συνθήκες δημοσιότητας και δημοσίου ελέγχου κατά την ψήφιση στη Βουλή
 - ii. Τα ενδιαφερόμενα πρόσωπα είναι πολλά και άγνωστα και δεν καθορίζονται εκ των προτέρων

iii. Αποφυγή της επιμήκυνσης της νομοθετικής διαδικασίας

10. [Πεδίο εφαρμογής και εξαιρέσεις](#)
11. [Παραδείγματα νομολογίας](#)
12. [Το δικαίωμα ακρόασης στο Ευρωπαϊκό Κοινοτικό Δίκαιο](#)
13. [Διατάξεις που χρησιμοποιήθηκαν](#)
14. [Πίνακας νομολογίας](#)
15. [Βασικά συμπεράσματα](#)
16. [Περίληψη](#)
17. [Μετάφραση περίληψης από τα Ελληνικά στα Αγγλικά](#)
18. [Λήμματα](#)
19. [Βιβλιογραφία](#)

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΣτΕ: Συμβούλιο της Επικρατείας

Α.Π.: Άρειος Πάγος

Ε.Σ.: Ελεγκτικό Συνέδριο

Εφ.Αθ.: Εφετείο Αθηνών

Το Σ: Το Σύνταγμα(περιοδικό)

Ελλ.Δνη: Ελληνική Δικαιοσύνη

Βλ.: Βλέπε

Σελ.: Σελίδα-ες

Όπ.παρ.: Όπου παραπάνω

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

«Το δικαίωμα της προηγούμενης ακρόασης»

Το δικαίωμα της προηγούμενης ακρόασης κατοχυρώνεται και συνταγματικά στο άρθρο 20 του Συντάγματος και στο άρθρο 6 του Κώδικα Διοικητικής Διαδικασίας και αποτελεί μία από τις βασικότερες αρχές του διοικητικού δικαίου. Σύμφωνα με το δικαίωμα αυτό, κάθε διοικητική αρχή οφείλει να καλεί πάντα τον ενδιαφερόμενο διοικούμενο για να εκφράσει την άποψή του γραπτά ή προφορικά, πριν λάβει κάποιο επιβαρυντικό μέτρο ή προβεί σε κάποια δυσμενή για αυτόν ενέργεια.

Εφόσον το δικαίωμα κατοχυρώνεται στο Σύνταγμα, οποιοσδήποτε νόμος ή ενέργεια το παραβιάζουν θεωρούνται ως αντισυνταγματικά. Παρά την απόλυτη ισχύ του, το δικαίωμα μπορεί να παραβιαστεί αν η λήψη του επιβαρυντικού για τον ενδιαφερόμενο διοικούμενο μέτρου επιβάλλεται για να αποτραπεί κάποιος δημόσιος κίνδυνος.

Αντικείμενο της παρούσας εργασίας αποτελεί το δικαίωμα της προηγούμενης ακρόασης. Αναλυτικότερα, θα εξεταστεί το ακριβές περιεχόμενο του δικαιώματος, το ιστορικό της ψήφισής του, καθώς και η ιδιαιτερότητα που έχει λόγω της συνταγματικής κατοχύρωσής του. Ακολούθως, θα ερευνηθεί ο σκοπός τον οποίο εξυπηρετεί, οι διαδικαστικές προϋποθέσεις οι οποίες θα πρέπει να ισχύουν για να ασκείται το δικαίωμα, η διαδικασία της προηγούμενης ακρόασης και η εξαίρεση του νομοθέτη σε περίπτωση θέσπισης τυπικού νόμου. Τέλος, αντικείμενο της έρευνας θα αποτελέσει το πεδίο εφαρμογής του δικαιώματος και οι εξαιρέσεις, με παραδείγματα από τη σύγχρονη ελληνική νομολογία.

ΠΑΡΑΘΕΣΗ ΤΩΝ ΣΧΕΤΙΚΩΝ ΜΕ ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ **ΤΗΣ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΗΣ ΑΚΡΟΑΣΗΣ** **ΔΙΑΤΑΞΕΩΝ**

Άρθρο 20 του Συντάγματος:

1. Καθένας έχει δικαίωμα στην παροχή έννομης προστασίας από τα δικαστήρια και μπορεί να αναπτύξει σ'αυτά τις απόψεις του για τα δικαιώματα ή συμφέροντά του, όπως νόμος ορίζει.
2. Το δικαίωμα της προηγούμενης ακρόασης του ενδιαφερομένου ισχύει και για κάθε διοικητική ενέργεια ή μέτρο που λαμβάνεται σε βάρος των δικαιωμάτων ή συμφερόντων του.

Άρθρο 6 του Κώδικα Διοικητικής Διαδικασίας:

Προηγούμενη ακρόαση του ενδιαφερομένου

1. Οι διοικητικές αρχές, πριν από κάθε ενέργεια ή μέτρο σε βάρος των δικαιωμάτων ή συμφερόντων συγκεκριμένου προσώπου, οφείλουν να καλούν τον ενδιαφερόμενο να εκφράσει τις απόψεις του, εγγράφως ή προφορικώς, ως προς τα σχετικά ζητήματα.
2. Η κλήση προς ακρόαση είναι έγγραφη, αναφέρει τον τόπο, την ημέρα και την ώρα της ακρόασης, προσδιορίζει δε το αντικείμενο του μέτρου ή της ενέργειας. Η κλήση κοινοποιείται στον ενδιαφερόμενο τουλάχιστον πέντε (5) πλήρεις ημέρες πριν από την ημέρα της ακρόασης. Ο ενδιαφερόμενος έχει το δικαίωμα να λάβει γνώση των σχετικών αποδεικτικών στοιχείων και να προβεί σε ανταπόδειξη. Η τήρηση της προαναφερόμενης διαδικασίας, καθώς και η λήψη υπόψη των απόψεων του ενδιαφερομένου, πρέπει να προκύπτουν από την αιτιολογία της διοικητικής πράξης. Το υιοθετούμενο μέτρο πρέπει να λαμβάνεται μέσα σε εύλογο χρονικό διάστημα από την ακρόαση του ενδιαφερομένου.
3. Αν η άμεση λήψη του δυσμενούς μέτρου είναι αναγκαία για τη αποτροπή κινδύνου ή λόγω επιτακτικού δημοσίου συμφέροντος, είναι, κατ'εξάιρεση, δυνατή η, χωρίς προηγούμενη κλήση του ενδιαφερομένου, ρύθμιση. Αν η κατάσταση που ρυθμίστηκε είναι δυνατόν να μεταβληθεί, η διοικητική αρχή, μέσα σε χρονικό διάστημα δεκαπέντε (15)

ημερών, καλεί τον ενδιαφερόμενο να εκφράσει τις απόψεις του σύμφωνα με τις προηγούμενες παραγράφους, οπότε και προβαίνει σε τυχόν νέα ρύθμιση. Αν η πιο πάνω προθεσμία παρέλθει άπρακτη, το μέτρο παύει αυτοδικαίως, και χωρίς άλλη ενέργεια, να ισχύει.

4. Οι διατάξεις των παραγράφων 1 και 2 εφαρμόζονται και όταν οι σχετικές με τη δυσμενή διοικητική πράξη διατάξεις προβλέπουν δυνατότητα άσκησης διοικητικής προσφυγής.

Άρθρο 6 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου:

Δικαίωμα στη χρηστή απονομή δικαιοσύνης

1. Παν πρόσωπον έχει δικαίωμα όπως η υπόθεσίς του δικασθή δικάως, δημοσία και εντός λογικής προθεσμίας υπό ανεξαρτήτου και αμερολήπτου δικαστηρίου, νομίμως λειτουργούντος, το οποίον θα αποφασίση είτε επί των αμφισβητήσεων επί των δικαιωμάτων και υποχρεώσεων του αστικής φύσεως, είτε επί του βασίμου πάσης εναντίον του κατηγορίας ποινικής φύσεως. Η απόφασις δέον να εκδοθή δημοσία η είσοδος όμως εις την αίθουσαν των συνεδριάσεων δύναται να απαγορευθή εις τον τύπον και το κοινόν καθ' όλην ή μέρος της διαρκείας της δίκης προς το συμφέρον της ηθικής, της δημοσίας τάξεως ή της εθνικής ασφαλείας εν δημοκρατική κοινωνία, όταν τούτο ενδείκνυται υπό των συμφερόντων των ανηλίκων ή της ιδιωτικής ζωής των διαδίκων, ή εν τω κρινομένω υπό του Δικαστηρίου ως απολύτως αναγκαίων μέτρων, όταν υπό ειδικάς συνθήκας η δημοσιότητα θα ηδύνατο να παραβλάψη τα συμφέροντα της δικαιοσύνης.
2. Παν πρόσωπον κατηγορούμενον επί αδικήματι τεκμαίρεται ότι είναι αθών μέχρι της νομίμου αποδείξεως της ενοχής του.
3. **Ειδικώτερον, πας κατηγορούμενος έχει δικαίωμα:**
 - Όπως πληροφορηθή, εν τη βραχυτέρα προθεσμία εις γλώσσαν την οποίαν εννοεί και εν λεπτομερεία την φύσιν και τον λόγον της εναντίον του κατηγορίας.
 - Όπως διαθέτη τον χρόνον και τας αναγκαίας ευκολίας προς προετοιμασίαν της υπερασπίσεώς του.
 - Όπως υπερασπίση ο ίδιος εαυτόν ή αναθέση την υπεράσπισίν του εις συνήγορον της εκλογής του, εν η

δε περιπτώσει δεν διαθέτει τα μέσα να πληρώσει συνήγορον να τω παρασχεθή τοιούτος δωρεάν, όταν τούτο ενδείκνυται υπό του συμφέροντος της δικαιοσύνης.

- Να εξετάσει, ή ζήτηση όπως εξετασθήσιν οι μάρτυρες κατηγορίας και επιτύχη την πρόσκλησιν και εξέτασιν των μαρτύρων υπερασπίσεως υπό τους αυτούς όρους ως και μαρτύρων κατηγορίας.
- Να τύχη δωρεάν παραστάσεως διερμηνέως, εάν δεν εννοεί ή δεν ομιλεί την χρησιμοποιουμένην εις το δικαστήριον γλώσσαν.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ

Το άρθρο 20 του ισχύοντος Ελληνικού Συντάγματος αποτελεί μία εξαιρετικά ενδιαφέρουσα καινοτομία που σχετίζεται περισσότερο με τα ατομικά δικαιώματα παρά με τη δικαστική λειτουργία. Με τη διάταξη του άρθρου 20 του Συντάγματος κατοχυρώνεται τόσο το δικαίωμα κάθε ανθρώπου να αξιώσει την σύμφωνα με τους νόμους προστασία του από τα κρατικά δικαστικά όργανα, όσο και το θεμελιώδες δικονομικό αξίωμα κατά το οποίο δεν επιτρέπεται να δικάζεται κανείς χωρίς προηγουμένως να ακουστεί.

Η αρχή αυτή, που έχει χαρακτηριστεί και ως «αρχή της εκατέρωθεν ακροάσεως»(audiatur et altera pars), ουσιαστικά, σημαίνει ότι σε κάθε διάδικο αφού αυτός προσφύγει ή κληθεί ή υποχρεωθεί να παραστεί στο δικαστήριο, πρέπει να δίνεται η δυνατότητα να εκφράσει ελεύθερα τις απόψεις του ενώπιόν του πριν από την έκδοση απόφασης ή πριν από την επιχείρηση άλλης δικονομικής πράξης από την οποία θίγονται άμεσα τα συμφέροντά του. Δηλαδή, πέρα από ένα δικαίωμα του κατά περίπτωση ενδιαφερομένου, η συγκεκριμένη αρχή αποτελεί και μία υποχρέωση της δικαστικής αρχής να ακούσει τον ενδιαφερόμενο και να λάβει υπόψιν την άποψή του προτού προσφύγει στην τελική κρίση της.

Η διατύπωση της πρώτης παραγράφου του συγκεκριμένου άρθρου του Συντάγματος είναι ευρύτατη και για το λόγο αυτό θα πρέπει να λάβουμε υπόψιν κάποιες ειδικότερες προϋποθέσεις για την άσκηση του δικαιώματος οι οποίες καθορίζονται από ουσιαστικούς νόμους. Η διαπίστωση αυτή προκύπτει άμεσα από τη διατύπωση που χρησιμοποιεί το άρθρο «όπως νόμος ορίζει». Δηλαδή η εκάστοτε ισχύουσα δικονομική έννομη τάξη οφείλει να έχει ρυθμίσεις οι οποίες να εξασφαλίζουν μία αποτελεσματική δικαστική προστασία, χωρίς να θέτουν αδικαιολόγητους δικονομικούς φραγμούς.

Όσον αφορά στη δεύτερη παράγραφο του άρθρου 20 του Συντάγματος και στο άρθρο 6 του Κ.Διοικ.Διαδ.αναφέρονται σε δραστηριότητα διοικητικών οργάνων που θα τείνει σε λήψη μέτρων εις βάρος των δικαιωμάτων ή των συμφερόντων του διοικουμένου. Σε αυτή την περίπτωση, πριν από την έκδοση κάποιας απόφασης, η Διοίκηση οφείλει να καλέσει τον ενδιαφερόμενο ώστε να του δοθεί η δυνατότητα να υπερασπιστεί τα συμφέροντά του. Η κρατούσα άποψη δέχεται πως η φράση της παρ.1 του άρθρου 20 του Συντ. «όπως νόμος ορίζει» εφαρμόζεται και στην παρ.2 του ίδιου άρθρου, ώστε και η παρ.2 να τελεί υπό τη επιφύλαξη του νόμου.

Ωστόσο η ουσία της προηγούμενης ακρόασης έγκειται στο ότι θεμελιώνει δικαίωμα συμμετοχής του ενδιαφερομένου στη διοικητική

διαδικασία και αντίστοιχη υποχρέωση των διοικητικών αρχών να λαμβάνουν υπόψιν τις απόψεις του κατά τη διαμόρφωση του περιεχομένου της διοικητικής αποφάσεως. Σ' αυτό ανταποκρίνεται έμμεσα η αναγνώριση του δικαιώματος πρόσβασης στα στοιχεία αποδείξεως και ανταποδείξεως καθώς επίσης και η απαίτηση να λαμβάνονται υπόψιν οι απόψεις του ενδιαφερομένου.

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΨΗΦΙΣΗΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ

Στο άρθρο 20 του Συντάγματος, κατοχυρώνεται το δικαίωμα της προηγούμενης ακρόασης, σύμφωνα με το οποίο, ο ενδιαφερόμενος έχει τη δυνατότητα να προσφεύγει, με τα κατάλληλα ένδικα μέσα, ενώπιον του δικαστηρίου εφόσον πιστεύει ότι τα δικαιώματα ή τα συμφέροντά του θίγονται από πράξεις φυσικών ή νομικών προσώπων, ακόμα και κρατικών οργάνων. Εφόσον το δικαίωμα αυτό αποτελεί παγκόσμια πρωτοπορία, παρόμοιο δικαίωμα δεν υφίσταται σε κάποιο άλλο Σύνταγμα είτε Ευρωπαϊκών, είτε Ασιατικών, είτε Αμερικανικών χωρών. Με δεδομένο ότι ανάλογη διάταξη δεν απαντούσε ούτε στα προηγούμενα ελληνικά Συντάγματα, εύλογα δημιουργείται το ερώτημα, πώς η Βουλή του 1975 οδηγήθηκε στη συνταγματική κατοχύρωσή του. Ερευνώντας τα πρακτικά της Ολομέλειας της Επιτροπής του Συντάγματος και τα πρακτικά συζητήσεων της Βουλής της εποχής εκείνης, είναι αδύνατον να βρεθούν στοιχεία, τα οποία να μας ενημερώνουν για τα αίτια ψήφισης της εν λόγω διάταξης ή για το σκοπό τον οποίο η διάταξη αυτή εξυπηρέτούσε τη δεδομένη χρονική στιγμή.

Για πρώτη φορά, το άρθρο 20 του Συντάγματος του 1975 είχε διατυπωθεί ως άρθρο 21 στο Σχέδιο Συντάγματος που κατατέθηκε στις 7 Ιανουαρίου 1975 από την Κυβέρνηση στη Βουλή. Η Επιτροπή, θέλοντας να γίνει άμεσα αποδεκτό από τον ελληνικό λαό, αναζήτησε ένα πρότυπο, ανύπαρκτο ουσιαστικά, και για το λόγο αυτό, παρέπεμψε στο άρθρο 19 παρ.4 του γερμανικού Συντάγματος. Το άρθρο αυτό κατοχυρώνει συνταγματικά την αποτελεσματική δικαστική προστασία και όχι το δικαίωμα της προηγούμενης ακρόασης ενώπιον του δικαστηρίου. Στο γερμανικό Σύνταγμα το εν λόγω δικαίωμα κατοχυρώνεται με το άρθρο 103 παρ.1, με βάση το οποίο «ενώπιον του δικαστηρίου έχουν όλοι δικαίωμα ακρόασεως» («Vor Gericht hat jedermann Anspruch auf rechtliches Gehor»). Παρόλ'αυτά, το άρθρο 103 παρ.1 του γερμανικού Συντάγματος δεν αναφέρεται στο Σχέδιο Συντάγματος ως πηγή. Στο άρθρο αυτό δεν κατοχυρώνεται ευθέως το δικαίωμα της ακρόασης ενώπιον των διοικητικών αρχών, γεγονός που είναι αντιληπτό αν λάβουμε υπόψιν την κρατούσα γνώμη στη Γερμανία, η οποία είναι αντίθετη στη γενική εφαρμογή του.

Η προέλευση του δικαιώματος της ακρόασης του κατηγορουμένου ενώπιον των δικαστικών ή των διοικητικών αρχών θα μπορούσε να ανιχνευτεί και στη νομολογιακή τακτική του Συμβουλίου της Επικρατείας ακόμα και στα χρόνια πριν από τη δικτατορία. Χαρακτηριστική είναι η ακύρωση από το ανώτατο διοικητικό δικαστήριο βασιλικών διαταγμάτων το έτος 1969, με τα οποία απολύονταν από τη δικτατορία ανεπιθύμητοι για αυτήν δικαστικοί λειτουργοί των πολιτικών

δικαστηρίων. Το 1969, προτού δηλαδή να θεμελιωθεί συνταγματικά το δικαίωμα της προηγούμενης ακρόασης, το ΣτΕ έκρινε ότι: «επειδή το δικαίωμα ακρόασης παντός κρινόμενου προσώπου αποτελεί γενικωτέραν και θεμελιώδη αρχήν του δικαίου, διασφαλίζουσιν το στοιχειώδες δικαίωμα υπερασπίσεως και εφαρμοστέαν κατ'αρχήν εν πάση ευνοουμένη Πολιτεία, δεν δύναται να συναχθεί αποκλεισμός της εφαρμογής αυτού εκ της σιωπής της ΚΔ' Συντακτικής Πράξεως»¹. Αν και η συγκεκριμένη απόφαση εξόργισε τη Χούντα και είχε σαν αποτέλεσμα την απομάκρυνση κάποιων μελών του ΣτΕ, αποτέλεσε απόδειξη της αίγλης που είχε αποκτήσει το δικαίωμα της προηγούμενης ακρόασης και αποδείχτηκε ο πρόδρομος για την εισαγωγή του στο κείμενο του ίδιου του Συντάγματος και μάλιστα με ευρύτατη διατύπωση. Η απόφαση μάλιστα αυτή εκθιάστηκε τόσο από τον ελληνικό όσο και από τον ξένο τύπο με συνέπεια να αποτελέσει σταθμό για την ελληνική δικαιοσύνη, ώστε τέτοιου είδους «εύσημα» για ένα διαδικαστικό δικαίωμα ήταν λογικό να θεωρηθούν ως επαρκής λόγος για την αναβίβασή του σε αρχή συνταγματικής σημασίας.

Όταν το 1975 το δικαίωμα διατυπώθηκε ρητά στο Σχέδιο Συντάγματος, δεν έδωσε αφορμή σε συζητήσεις ούτε στην Επιτροπή Συντάγματος ούτε στη Βουλή και αυτό οφείλεται στο μεγαλύτερο βαθμό στον καίριο ιδεολογικοπολιτικά και νομικά κανονιστικό και τελολογικό του πυρήνα. Η εφαρμογή του και κατά τα χρόνια που δεν είχε κατοχυρωθεί συνταγματικά είχε σαν αποτέλεσμα να ενσωματωθεί φυσιολογικά και αβίαστα στην τυπική έννομη τάξη. Ο τότε Υπουργός Δικαιοσύνης Κ.Στεφανάκης εξέφρασε στη σύντομη εισήγησή του την ακόλουθη άποψη: «Θα ήθελον να σημειωθεί ότι το άρθρο 21 είναι μία από τις πλέον επιτυχείς διατάξεις που περιέχει το Σύνταγμα. Εκδηλοί τον σεβασμόν προς τον άνθρωπον και κατοχυρώνει το ιερόν δικαίωμα της προηγούμενης ακρόασεως, της υπερασπίσεως. Δε νομίζω ότι θα υπάρξουν αντιρρήσεις».² Πράγματι, δεν υπήρξαν αντιρρήσεις.

-
1. ΣτΕ 1811/1969 Ολ(Σαρμάς:Η συνταγματική και διοικητική νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, έκδ.1990, σελ.493)
 2. Σελ.438 των Πρακτικών Συζητήσεων της Βουλής επί του Συντάγματος. Προεδρία Κ.Παπακωνσταντίνου, έκδ.1975. Πρβλ. Pavlopoulos, έκδ.1979, σελ.357: «Et pourtant de telles discussions pourraient se montrer aujourd'hui un guide authentique et irremplacable pour les autorités administratives qui sont chargées de l'application de cet article»

ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗΣ ΚΑΤΟΧΥΡΩΣΗΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ

Πριν τη συνταγματική κατοχύρωση του δικαιώματος της προηγούμενης ακρόασης, ένα ιδιαίτερα κρίσιμο ερώτημα ταλάνιζε την ελληνική θεωρία και νομολογία. Το ερώτημα αυτό ήταν κατά πόσο το δικαίωμα της ακρόασης βασίζεται σε κάποια συνταγματική διάταξη ή έχει την ισχύ ενός κοινού νόμου. Συνεπώς, η ψήφιση του άρθρου 20 του Συντάγματος αποτέλεσε μία σαφή απάντηση στο ερώτημα αυτό. Έτσι, το δικαίωμα της προηγούμενης ακρόασης του ενδιαφερομένου υφίσταται ακόμα και σε εκείνες τις περιπτώσεις που ο νόμος σιωπά και δε δίνεται στο νομοθέτη η δυνατότητα να χορηγεί ή να αφαιρεί το δικαίωμα διαφοροποιώντας το ανάλογα με το είδος και τη μορφή της διαδικασίας σε κάθε περίπτωση.

Εφόσον η υποχρέωση της προηγούμενης ακρόασης του ενδιαφερομένου ισχύει απευθείας από το Σύνταγμα, ακόμα και όταν κάποιος νόμος δεν το προβλέπει ρητά, το δικαίωμα υφίσταται. Όταν κάποιος νόμος σιωπά, δεν πάσχει από αντισυνταγματικότητα εξαιτίας της σιωπής του. Αντιθέτως, όταν κάποια διάταξη νόμου αποκλείει ρητά τη προηγούμενη ακρόαση, τότε χαρακτηρίζεται αντισυνταγματική και δεν ισχύει. Το συμπέρασμα που προκύπτει άμεσα από τα προαναφερθέντα είναι πως η προηγούμενη ακρόαση συνιστά ουσιώδη τύπο για τη διοικητική πράξη και μάλιστα τόσο αποτελεσματικό ώστε η παράλειψη του δικαιώματος να καθιστά άκυρη τη διοικητική ενέργεια.

Τέλος, αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι η διάταξη του άρθρου 20 του Συντάγματος δεν υπάγεται στις διατάξεις εκείνες που μπορούν να ανασταλούν κατά το άρθρο 48, πράγμα το οποίο αποδεικνύει του σπουδαιότητα του συγκεκριμένου δικαιώματος.

ΣΚΟΠΟΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ

Το δικαίωμα της προηγούμενης ακρόασης του ενδιαφερομένου εξυπηρετεί ένα διττό σκοπό. Αφενός, αποτελεί ένα ατομικό δικαίωμα του διοικουμένου ή του κατηγορουμένου και αφετέρου, αποτελεί ουσιώδη τύπο της διοικητικής διαδικασίας. Συνεπώς, από τη μία πλευρά, σκοπός του συγκεκριμένου δικαιώματος είναι να δίνεται η δυνατότητα στον ενδιαφερόμενο να παρουσιάσει τις απόψεις του, να υποστηρίξει τα δικαιώματα ή τα συμφέροντά του και να προτείνει λύσεις ενώπιον των διοικητικών ή των δικαστικών αρχών, προτού ληφθεί κάποιο επαχθές μέτρο. Από την άλλη πλευρά, δίνεται η ευκαιρία στη Διοίκηση να πληροφορηθεί καλύτερα, ώστε να είναι σε θέση να κρίνει ορθότερα και να ρυθμίσει αποτελεσματικότερα.

Ειδικότερα ο πρώτος σκοπός που εξυπηρετείται είναι εξαιρετικά μεγάλης σημασίας γιατί πρόκειται για ένα από τα πιο σημαντικά ατομικά δικαιώματα του ιδιώτη. Κάτι τέτοιο ισχύει γιατί ο ιδιώτης μπορεί προληπτικά να υπερασπιστεί τα συμφέροντά του, γιατί μετά, ως μόνη διέξοδος θα απέμενε η δαπανηρή και χρονοβόρα προσφυγή στα δικαστήρια.

Τέλος, όσον αφορά στην ευκαιρία που έχει η δικαστική αρχή να λαμβάνει περισσότερες πληροφορίες προτού προβεί στη λήψη οποιουδήποτε μέτρου, αυτό βοηθάει να έχει σφαιρική και όχι μονόπλευρη αντίληψη της κατάστασης. Με τον τρόπο αυτό εξασφαλίζεται η αποτελεσματικότητα και η ορθή λειτουργία των δικαστικών αρχών και διασφαλίζεται η εμπιστοσύνη των πολιτών-ιδιωτών σε αυτές. Επίσης, στην παρ.2 του άρθρου 20 του Συντάγματος, θεσπίζεται ένας θεμελιώδης κανόνας της διοικητικής διαδικασίας.

ΔΙΑΔΙΚΑΣΤΙΚΕΣ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΚΡΟΑΣΗΣ

Για την άσκηση του δικαιώματος της προηγούμενης ακρόασης, πρέπει να ισχύουν κάποιες προϋποθέσεις που αφορούν είτε την πρόσκληση είτε την προθεσμία προς ακρόαση είτε την έλλειψη προθεσμίας είτε, τέλος, την κοινοποίηση και δημοσίευση της πρότασης. Οι παραπάνω προϋποθέσεις αναλύονται διαδοχικά.

1. Η πρόσκληση προς ακρόαση α. Όρια της υποχρέωσης

Λαμβάνοντας υπόψιν το διπλό σκοπό του δικαιώματος της προηγούμενης ακρόασης, και την ανάλυσή του, καταλήγουμε στο συμπέρασμα πως προκύπτουν κάποιες προϋποθέσεις οι οποίες πρέπει να ισχύουν για να υφίσταται το δικαίωμα της προηγούμενης ακρόασης του ενδιαφερομένου ή του διοικουμένου.

Αρχικά, η πρώτη προϋπόθεση είναι ότι το διοικητικό μέτρο ή η διοικητική ενέργεια στην οποία η Διοίκηση πρόκειται να προβεί, πρέπει να είναι επιβαρυντικά για τα δικαιώματα ή τα συμφέροντα του ιδιώτη. Πιο συγκεκριμένα, θα πρέπει να επιφέρει θετική βλάβη στα υπάρχοντα δικαιώματα ή συμφέροντά του, δηλαδή να του αφαιρεί ένα ή περισσότερα από αυτά και όχι η Διοίκηση να παραλείπει ή να αρνείται τη χορήγηση δικαιώματος ή τη δημιουργία νέας νομικής κατάστασης³. Συνάφεια των παραπάνω είναι ότι το δικαίωμα της προηγούμενης ακρόασης προϋποθέτει την αυτεπάγγελτη ενέργεια της Διοίκησης ενώ, πλην αντίθετης ρητής ρύθμισης, δεν απαιτείται στις περιπτώσεις που η δυσμενής πράξη είναι αποτέλεσμα αίτησης του ενδιαφερομένου. Ο τελευταίος με την αίτησή του έχει τη δυνατότητα να εκθέσει τις απόψεις και τους ισχυρισμούς του, να επικαλεστεί και να επιβάλλει κάθε στοιχείο που ενισχύει τη θέση του⁴.

3. ΣτΕ 1905/1977, Το Σ 1977,455

4. ΣτΕ 1905/77

Η δεύτερη προϋπόθεση είναι ότι η επιβάρυνση που δημιουργείται στον ιδιώτη πρέπει να προέρχεται από το ίδιο το μέτρο ή την ενέργεια της Διοίκησης και να είναι προϊόν άσκησης της διακριτικής της ευχέρειας. Κάτι τέτοιο σημαίνει πως το δικαίωμα της προηγούμενης ακρόασης δεν ασκείται όταν η αρμοδιότητα της Διοίκησης για την έκδοση της δυσμενούς πράξης είναι δέσμια, προφανώς διότι η άσκησή του θεωρείται σε αυτή την περίπτωση αλυσιτελής. Αν η επιβάρυνση προέρχεται απευθείας από το νόμο ως άμεση και αυτόματη έννομη συνέπειά του, ενώ η Διοίκηση μπορεί να προβεί μόνο σε «δέσμιες» ενέργειες, τότε δεν απαιτείται η προηγούμενη ακρόαση γιατί δεν εξυπηρετεί κάποιο σκοπό, αφού δεν έχει τη δυνατότητα να επηρεάσει την απόφαση της Διοίκησης.

Η τρίτη προϋπόθεση είναι ότι ο ενδιαφερόμενος δεν είχε ήδη τη δυνατότητα να παρουσιάσει τις απόψεις του, όπως για παράδειγμα όταν αρχικά εκδόθηκε το διοικητικό μέτρο αν ο ενδιαφερόμενος έκανε αίτηση για να ακουστούν τα συμφέροντα ή τα δικαιώματά του που θίγονταν.

Τέλος, χωρίς κάτι τέτοιο να ορίζεται ρητά από το Σύνταγμα, προκύπτει από τη νομολογία πως προηγούμενη ακρόαση δεν απαιτείται όταν η διεύθυνση της κατοικίας ή της διαμονής του ενδιαφερομένου είναι άγνωστη, με συνέπεια η κλήση να καθίσταται ανέφικτη⁵.

Αν υφίστανται όλες οι προαναφερθείσες προϋποθέσεις, τότε υφίσταται το δικαίωμα της προηγούμενης ακρόασης και με τον τρόπο αυτό δίνεται η ευκαιρία στον ενδιαφερόμενο να παραθέσει την άποψή του όσον αφορά στα δικαιώματα και τα συμφέροντά του που κινδυνεύουν να του αφαιρεθούν.

β. Τύπος της πρόσκλησης

Θεωρητικά, η ειδοποίηση για την προηγούμενη ακρόαση μπορεί να είναι και άτυπη, δηλαδή είτε προφορική είτε τηλεφωνική. Στην πράξη όμως, με βάση τη νομολογία του ΣτΕ, η πρόσκληση προς ακρόαση πρέπει να είναι πάντα έγγραφη. Μάλιστα, κατά πολλούς μελετητές, για λόγους ασφαλείας είναι χρήσιμο για τη Διοίκηση να κοινοποιεί στον ενδιαφερόμενο

5. ΣτΕ 1905/77

σχετική έγγραφη πρόσκληση, με αποδεικτικό παραλαβής της, στο οποίο θα αναγράφεται και ορισμένη εύλογη προθεσμία για την εμφάνιση του ενδιαφερομένου διοικουμένου στην αρμόδια υπηρεσία. Κάτι τέτοιο είναι ιδιαίτερα σημαντικό γιατί με το να έχει έγγραφο τύπο η πρόσκληση μπορεί να αποδειχτεί ότι όντως έλαβε χώρα και άρα δεν καταπατήθηκε το συνταγματικά κατοχυρωμένο δικαίωμα, καθώς επίσης και το χρονικό της πρόσκλησης. Όλα τα παραπάνω ισχύουν αν από την εφαρμοστέα νομοθεσία δεν ορίζεται κάτι διαφορετικό. Για τις περισσότερες περιπτώσεις στις οποίες υφίσταται το δικαίωμα της προηγούμενης ακρόασης του ενδιαφερομένου υπάρχουν νόμοι οι οποίοι ορίζουν τον τύπο της πρόσκλησης. Για παράδειγμα, στο άρθρο 6 παρ.2 του Ν.2690/99 ορίζεται ότι «Η κλήση προς ακρόαση είναι έγγραφη». Στην περίπτωση εκείνη που ο διοικούμενος κληθεί άτυπα και παραστεί χωρίς να φέρει ουδεμία αντίρρηση, κατά την κρατούσα και ορθότερη γνώμη, η τυπική αξίωση του νόμου έχει καλυφθεί. Εξαίρεση από τον κανόνα του έγγραφου τύπου υπάρχει και στο χώρο του γερμανικού δικαίου των κοινωνικών ασφαλίσεων⁶, που εκφράζεται σποραδικά και στο γαλλικό (Morange)⁷ και στο ελληνικό δίκαιο (Στασινόπουλος)⁸. Με βάση τις θεωρίες αυτές, όταν οι περιπτώσεις είναι εξαιρετικά απλές ή όταν το αντικείμενο του γεγονότος είναι ήδη γνωστό στον ενδιαφερόμενο, τότε θα ήταν υπερβολική η προσήλωση στον έγγραφο τύπο.

6. Έτσι Hübschmann/Hepp/Spitaler (1989) §91 Rdnr. 17 (φορολογικό δίκαιο), BSG, in DVR 1982, σελ. 419, Kühn/Kutter (1987) §91 Anm.2, Bartels (1985), σελ. 71, ο οποίος γράφει χαρακτηριστικά: «Auch eine mündliche oder fernmündliche Mitteilung kann geeignet sein, wenn der Anhörungsgegenstand einfach oder dem Beteiligten bereits im wesentlichen bekannt ist». Αλλά και αυτή η τελευταία επισήμανση της θεωρίας, ότι όταν το όλο ζήτημα είναι γνωστό στον ενδιαφερόμενο ιδιώτη ή πηγάζει από δική του συμπεριφορά, δεν απαιτείται έγγραφη κλήση προς ακρόαση, δεν είναι ορθή. Κι αυτό γιατί ο ιδιώτης μπορεί μεν να γνωρίζει λιγότερο ή περισσότερο καλά τα πραγματικά δεδομένα της υπόθεσής του, δεν είναι εντούτοις σε θέση να ξέρει, ούτε ποια απ'αυτά η Διοίκηση θεωρεί νομικώς σημαντικά, ώστε να στηρίξει την σε βάρος του απόφαση, ούτε ποιος είναι ο προσανατολισμός της Διοίκησης αναφορικά με τη νομική τους αντιμετώπιση. Εξάλλου ο εκπληρωνόμενος με την έγγραφη κλήση προς ακρόαση αποδεικτικός σκοπός δεν παύει να είναι εξίσου σημαντικός και σε διαδικασίες που κινούνται επ'αφορμή συγκεκριμένης συμπεριφοράς του ιδιώτη. Η μη ύπαρξη υποχρέωσης της Διοίκησης προς έγγραφη κλήση του διοικουμένου στις ανωτέρω περιγραφείσες διαδικασίες, υποστηρίζεται από τους Hübschmann/Hepp/Spitaler (1989)§91 Rdnr. 17 & Tipke/Kruse (1990)§91 Rdnr.2. θα πρέπει μάλιστα να σημειωθεί, ότι στο πλαίσιο της ελληνικής νομολογίας, όπου υποχρέωση ακρόασεως γίνεται δεκτή μόνο για δυσμενείς πράξεις αναγόμενες σε ορισμένη συμπεριφορά του ιδιώτη, η υιοθέτηση της άποψης αυτής θα είχε ως αποτέλεσμα την αναγόρευση της προφορικής κλήσης από εξαίρεση σε κανόνα.

7. Βλ. Morange (1956), σελ.124

8. Βλ. Στασινόπουλο (1974), σελ.204

γ. Περιεχόμενο της πρόσκλησης

▪ Τόπος ακρόασης

Όταν η ακρόαση που πρόκειται να γίνει είναι προφορική, πρέπει να περιλαμβάνεται και ο ακριβής της τόπος. Επιπλέον, δεν θα πρέπει να θεωρηθεί περιττή τυπολατρεία ο ακριβής προσδιορισμός του ονόματος του υπαλλήλου, της ιδιότητάς του, καθώς και του αριθμού του γραφείου του, εφόσον τα στοιχεία αυτά βοηθούν τον ενδιαφερόμενο ουσιαστικά, καλλιεργώντας φιλικό κλίμα.

▪ Αιτιολογία των προθέσεων της αρχής

Με σκοπό τη διευκόλυνση του ενδιαφερομένου διοικουμένου, κυρίως σε περιπτώσεις κατά τις οποίες πρόκειται να προβεί σε γραπτή ανάπτυξη των απόψεών του, η Διοίκηση οφείλει στην πρόσκληση να αναγράφει ρητά τις βασικές σκέψεις που την οδήγησαν στη λήψη του συγκεκριμένου μέτρου. Με τον τρόπο αυτό, ο ενδιαφερόμενος δεν αναλώνεται άσκοπα στην αναζήτηση των κινήτρων της αρχής και δεν οδηγείται σε λανθασμένα συμπεράσματα.

▪ Στοιχεία του αντικειμένου της ακρόασης

Στην πρόσκληση θα πρέπει να περιέχονται τα στοιχεία εκείνα τα οποία απαρτίζουν το δικαίωμα έτσι ώστε ο ενδιαφερόμενος διοικούμενος να έχει την ευκαιρία να εκμεταλλευτεί όσο το δυνατόν καλύτερα τη δυνατότητα που του δίνεται και να υπερασπιστεί ικανοποιητικά τα έννομα συμφέροντά του που κινδυνεύουν να προσβληθούν. Ουσιαστικά, η πρόσκληση λειτουργεί ως ένα μέσο πληροφόρησης με το οποίο εκπληρώνεται η κατοχυρωμένη στο άρθρο 20 παρ.2 του Συντάγματος αρχή. Πιο συγκεκριμένα, στην πρόσκληση προς ακρόαση θα πρέπει να αναφέρονται τα πραγματικά και τα νομικά δεδομένα, καθώς και τα αποδεικτικά στοιχεία.

Σε ό,τι αφορά τα πραγματικά δεδομένα, αν η διοικητική διαδικασία ξεκίνησε μετά από αίτηση του ενδιαφερομένου, τότε η διοικητική αρχή αρκεί να αναφέρει στην πρόσκληση προς ακρόαση εκείνα τα στοιχεία τα οποία είτε δεν περιλαμβάνονταν στην αίτηση είτε έχουν διαφοροποιηθεί. Αν, από την άλλη μεριά, η αίτηση του ενδιαφερομένου είναι πλήρης, τότε στην πρόσκληση προς ακρόαση, αρκούν οι παραπομπές στα στοιχεία της αίτησης. Τέλος, στις περιπτώσεις αυτεπάγγελτης ενέργειας της Διοίκησης, η πρόσκληση θα πρέπει να αναφέρεται με σαφήνεια και πληρότητα σε όλα τα ουσιαστικά δεδομένα που προσδιορίζουν και ερμηνεύουν τον κανόνα δικαίου στον οποίο η Διοίκηση στηρίζει την απόφασή της.

Στην πρόσκληση προς ακρόαση δεν πρέπει να περιλαμβάνεται η απόφαση που πρόκειται να πάρει διότι αυτή πρέπει να διαμορφωθεί μόνο

αν ληφθεί υπόψιν και η άποψη που θα εκφράσει ο ενδιαφερόμενος. Αν η διοικητική αρχή παρουσίαζε με ακρίβεια το επιβαρυντικό μέτρο τότε θα δημιουργούσε στο διοικούμενο την εντύπωση ότι έχει προαποφασίσει και κάθε περαιτέρω ανταλλαγή απόψεων δεν πρόκειται να μεταβάλει καθόλου το προκαθορισμένο αποτέλεσμα. Αντίθετα, η Διοίκηση οφείλει να γνωστοποιεί στον ενδιαφερόμενο το βασικό νομικό προσανατολισμό της είτε περισσότερο είτε λιγότερο συγκεκριμένα, ανάλογα με την περίπτωση. Αν η ενέργεια της Διοίκησης είναι αυτεπάγγελτη, τότε, απαιτείται ο ενδιαφερόμενος να κληθεί για να μπορέσει να εκφράσει τις απόψεις του. Εάν η διαδικασία ξεκίνησε με αίτηση του ενδιαφερομένου, τότε αυτός καλείται προς ακρόαση αν η διοικητική αρχή θα βασίσει τη δυσμενή απόφασή της σε δεδομένα που δεν αναφέρονται στην αίτηση. Όταν όμως η αρμόδια αρχή θα βασίσει την απόφασή της σε πραγματικά δεδομένα και μόνο που εμπεριέχονται στην αίτηση, είναι θέμα της διακριτικής της ευχέρειας το αν θα καλέσει τον ενδιαφερόμενο με μοναδικό σκοπό να του δώσει την ευκαιρία να υπεραμυνθεί της νομικής του θέσης.

Επιπλέον, στην πρόσκληση προς ακρόαση, πρέπον είναι να εμπεριέχονται τα αποδεικτικά στοιχεία τα οποία η Διοίκηση έχει στη διάθεσή της. Σκοπός είναι να έχει την ευκαιρία ο ενδιαφερόμενος να αντιπαραθέσει τα δικά του αποδεικτικά στοιχεία. Ουσιαστικά, δηλαδή, η Διοίκηση πρέπει να επισυνάπτει στην πρόσκληση προς ακρόαση του ενδιαφερομένου όλα τα αποδεικτικά στοιχεία που διαθέτει, όπως οι μαρτυρικές καταθέσεις, οι εκθέσεις πραγματογνωμόνων ή οι γνωμοδοτήσεις. Κατά την κρατούσα άποψη, η Διοίκηση δεν υποχρεούται σε αυτεπάγγελτη προσφορά των αποδεικτικών της στοιχείων, όμως υποχρεούται να τα δείξει εάν ο ενδιαφερόμενος πολίτης κάνει αίτηση με το σκοπό αυτόν. Το βασικό αυτό δικαίωμα πρόσβασης του ενδιαφερομένου στα διοικητικά έγγραφα κατοχυρώνεται με το Ν.1599/1986, ο οποίος στο άρθρο 16 παρ.1 ορίζει ότι: «Κάθε πολίτης έχει δικαίωμα μετά από αίτησή του να λαμβάνει γνώση των διοικητικών εγγράφων εκτός από εκείνα που αναφέρονται στην ιδιωτική ή οικογενειακή ζωή τρίτων».

2. Προθεσμία προς ακρόαση

Μία ακόμη πολύ ουσιώδης διαδικαστική προϋπόθεση του δικαιώματος της προηγούμενης ακρόασης είναι η προθεσμία προς ακρόαση. Αν και θεωρητικά θα ήταν εφικτό να ορίζεται η ακριβής ημερομηνία και ώρα της ακρόασης, στην πράξη κάτι τέτοιο θα ήταν καταστροφικό για τη λειτουργικότητα της διαδικασίας και τη

συνταγματικά θεμελιωμένη αρχή της αποτελεσματικότητας της Διοίκησης. Εξίσου ανελαστικό θα ήταν επίσης να ορίζεται με κανόνα δικαίου μία προθεσμία προς ακρόαση κοινή για όλα τα είδη των διοικητικών διαδικασιών. Κάτι τέτοιο θα ερχόταν σε αντίθεση με την εξατομικευμένη και περιπτωσιολογική εφαρμογή του δικαίου, η οποία είναι στόχος του δικαιώματος που κατοχυρώνεται στο άρθρο 20 παρ.2 του Συντάγματος. Με αυτόν τον τρόπο, εξομοιώνονται αδικαιολόγητα όλες οι διαδικασίες και ισοπεδώνονται όλες οι περιπτώσεις.

Για τους παραπάνω αναφερθέντες λόγους, ορθότερο είναι να προσδιορίζεται ένα χρονικό ελάχιστο (minimum), το οποίο η εκάστοτε διοικητική αρχή πρέπει να σέβεται. Αν η εν λόγω αρχή δε λάβει υπόψιν το minimum αυτό, η πράξη της είναι ακυρώσιμη. Παρόλ' αυτά, αποτελεί σύνηθες φαινόμενο, ο νομοθέτης να αφήνει απόλυτα στην κρίση της Διοίκησης τον προσδιορισμό της προθεσμίας. Το ζήτημα του «εύλογου» χρόνου έχει απασχολήσει την ελληνική νομική πραγματικότητα με αποτέλεσμα να έχει δημιουργηθεί μια πολυποίκιλη νομολογία, η οποία, όμως, δε διακρίνεται ούτε από σταθερότητα ούτε από λογική συνέχεια. Η κρίση της Διοίκησης επηρεάζεται από μία πληθώρα παραγόντων, οι οποίοι λαμβάνονται υπόψιν ώστε να αποφασιστεί ποιο χρονικό διάστημα είναι «εύλογο» για τη συγκεκριμένη απόφαση. Σε κάθε μεμονωμένη περίπτωση υπάρχει μόνο μία ορθή κρίση, όπως άλλωστε συμβαίνει και σε κάθε συγκεκριμενοποίηση κάποιας αόριστης νομικής έννοιας. Επειδή είναι ιδιαίτερα δύσκολο να προσδιοριστεί αντικειμενικά ο «εύλογος» χρόνος, θα ήταν εύχρηστο για τη Διοίκηση να ορίζει προθεσμία λίγο μεγαλύτερη από αυτήν που απαιτείται για να συλλέξει ο ενδιαφερόμενος διοικούμενος τα νομικά και πραγματικά στοιχεία που χρειάζονται για να αποδείξει όσα ισχυρίζεται. Με τον τρόπο αυτό, η Διοίκηση αποφεύγει πιθανή μελλοντική ακυρότητα της απόφασής της, εξαιτίας της μη τήρησης του διαδικαστικού τύπου.

Αν ο ενδιαφερόμενος διοικούμενος κάνει αίτηση για παράταση της προθεσμίας, τότε αυτό είναι εφικτό. Σε περίπτωση, όμως, κατά την οποία δεν κατατεθεί αίτηση για παράταση της προθεσμίας, και μάλιστα συνοδευόμενη από τα απαραίτητα δικαιολογητικά, τότε θεωρείται ότι τηρήθηκαν οι διαδικαστικές προϋποθέσεις και έτσι η διοικητική πράξη δεν είναι ακυρώσιμη.

Για να ληφθεί το δυσμενές μέτρο από τη Διοίκηση, θα πρέπει πρώτα να έχει παρέλθει η προθεσμία της ακρόασης. Εάν ο διοικούμενος εμφανιστεί πριν τη λήξη της προθεσμίας και εκφράσει τις απόψεις του, η Διοίκηση έχει το δικαίωμα να προβεί στην επιβαρυντική για αυτόν ενέργεια χωρίς να περιμένει να τελειώσει η προθεσμία.

Αν, ο ενδιαφερόμενος διοικούμενος παρουσιαστεί ενώπιον της αρχής μετά τη λήξη της προθεσμίας, αν η Διοίκηση δεν έχει προβεί ακόμα στην εκτέλεση του δυσμενούς μέτρου, δε σημαίνει πως δεν πρέπει

να ληφθούν υπόψιν όσα επικαλέστηκε ο διοικούμενος. Αντίθετα, πρέπον και κοινωνικά ορθό, με βάση το σκοπό του δικαιώματος, θα ήταν να συνεκτιμηθεί και η άποψη του ώστε το αποτέλεσμα να είναι δικαιότερο.

3. Έλλειψη προθεσμίας

Μερικές φορές παρατηρείται το φαινόμενο, η Διοίκηση να μην έχει συμπεριλάβει στην πρόσκληση προς ακρόαση το χρονικό διάστημα κατά το οποίο ο ενδιαφερόμενος διοικούμενος καλείται να εκθέσει τις απόψεις του. Σε αυτές τις περιπτώσεις, είναι ορθότερο να γίνεται δεκτό πως το χρονικό διάστημα είναι «εύλογο». Ως «εύλογο» χρονικό διάστημα θεωρείται ο χρόνος που χρειάζεται ο διοικούμενος ώστε να συλλέξει όλα τα νομικά και πραγματικά γεγονότα, με σκοπό να αποδείξει και να θεμελιώσει τη θέση του.

Επειδή ο προσδιορισμός αυτού του χρονικού διαστήματος δεν μπορεί να γίνει με αντικειμενικά κριτήρια, υπάρχει ανασφάλεια στο δίκαιο και πρέπει να αποφεύγονται τέτοιες καταστάσεις. Παρόμοια περιστατικά δεν βοηθούν τον ενδιαφερόμενο να αντιληφθεί την κρισιμότητα της υπόθεσής του, εφόσον κάτι τέτοιο θα προϋπέθετει γνώση του χρονικού διαστήματος που έχει στη διάθεσή του.

Η τήρηση του τύπου της καταγραφής της προθεσμίας είναι μία από τις σημαντικότερες διαδικαστικές προϋποθέσεις. Αν η Διοίκηση δεν την τηρήσει, τότε η απόφασή της είναι ακυρώσιμη.

4. Κοινοποίηση και δημοσίευση της πρόσκλησης

Η γνωστοποίηση της πρόσκλησης προς ακρόαση στον ενδιαφερόμενο μπορεί να πραγματοποιηθεί είτε με κοινοποίησή της από κάποιο δημόσιο όργανο είτε ταχυδρομικά, με αποστολή συστημένης αποστολής προσωπικά στον ενδιαφερόμενο. Με τον τρόπο αυτό επιτυγχάνεται στο μεγαλύτερο βαθμό η διασφάλιση της τήρησης του δικαιώματος. Με βάση τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, η κοινοποίηση είναι αναγκαία σε περιπτώσεις που κάτι τέτοιο προβλέπεται ρητά από τις σχετικές διατάξεις ή όταν στην πράξη η Διοίκηση επιβάλλει στον διοικούμενο δυσμενές μέτρο χωρίς εκείνος να το γνωρίζει⁹.

9. ΣτΕ 1696/1950

Επιπλέον, σύμφωνα με απόφαση του ΣτΕ, δεν αρκεί η τοιχοκόλληση της κλήσης προς ακρόαση σε κάποιο δημόσιο μέρος. Πιο συγκεκριμένα, με την ΣτΕ 2071/1968: « Όπως καλούνται ατομικώς οι καθ'ων απειλείται η επέλευσις τοιούτων δυσμενών συνεπειών...της εν τη εν λόγω αποφάσει μνημονευομένης προσκλήσεως πάντων των ενδιαφερομένων δια γενικής προσκλήσεως τοιχοκολληθείσης εις το κοινοτικόν κατάστημα, μη δυναμένης να αναπληρώσει την κατά τα ανωτέρω απαιτουμένην ατομικήν πρόσκλησιν των αιτούντων».

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να σημειωθούν και οι περιπτώσεις κατά τις οποίες δεν είναι εφικτή η κοινοποίηση της πρόσκλησης προς ακρόαση στον ενδιαφερόμενο για λόγους για τους οποίους ευθύνεται ο διοικούμενος και όχι η Διοίκηση. Χαρακτηριστικό και σύνηθες είναι το φαινόμενο της παράλειψης γνωστοποίησης της νέας διεύθυνσης κατοικίας του ενδιαφερομένου. Σε αυτές τις περιπτώσεις είναι δύσκολο να επιτευχθούν οι επιδιωκόμενοι σκοποί. Η παλαιότερη νομολογιακή τακτική του ΣτΕ ήταν περισσότερο ελαστική για τους πολίτες και αυστηρότερη με τη διοικητική αρχή. Όμως, με βάση τις πιο σύγχρονες δικαστικές αποφάσεις, η Διοίκηση δεν έχει την υποχρέωση να ειδοποιήσει προσωπικά τον ενδιαφερόμενο διοικούμενο. Παρόλ'αυτά, η αρχή της καλής πίστης επιβάλλει στη Διοίκηση την αναζήτηση του κατάλληλου τρόπου ώστε να ενημερωθεί ο διοικούμενος για την κλήση σε ακρόαση.

ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΑΚΡΟΑΣΗΣ

Με βάση το άρθρο 20 παρ.2 του Συντάγματος και το άρθρο 6 παρ.3 του Κώδικα Διοικητικής Διαδικασίας, η πρόσκληση προς ακρόαση πρέπει να είναι έγγραφη, να περιλαμβάνει επακριβώς την ημερομηνία, την ώρα και τον τόπο της ακρόασης, να αναφέρει το αντικείμενο του διοικητικού μέτρου ή της διοικητικής ενέργειας, καθώς και να κοινοποιείται 5 πλήρεις ημέρες πριν από την ημέρα της ακρόασης. Αφού πραγματοποιηθεί η ακρόαση, η απόφαση της Διοίκησης λαμβάνεται αφού ληφθούν υπόψιν όσα ο ενδιαφερόμενος ισχυρίστηκε, μέσα σε «εύλογο» χρονικό διάστημα.

Αν η Διοίκηση δεν έχει καλέσει τον διοικούμενο σε ακρόαση πριν από τη λήψη του επιβαρυντικού μέτρου ή τουλάχιστον αν κάτι τέτοιο δεν μπορεί να αποδειχτεί, η πράξη της χαρακτηρίζεται ως ακυρωτέα γιατί καταπατάται το συνταγματικά κατοχυρωμένο δικαίωμα της προηγούμενης ακρόασης. Επίσης, το ίδιο ακριβώς συμβαίνει και στην περίπτωση που δεν αναφέρεται στην πρόσκληση ο τόπος, η μέρα ή η ώρα της ακρόασης, καθώς και η επιβαρυντική ενέργεια στην οποία πρόκειται να προβεί η Διοίκηση.

Όπως φαίνεται και από τη νομολογία του ΣτΕ (ΣτΕ 1027/02), ο ενδιαφερόμενος πρέπει αφού εκφράσει προφορικά τις απόψεις του, να συνυπογράψει ένα έγγραφο που θα έχει συνταχθεί υπηρεσιακά, με σκοπό να καθίσταται δυνατός ο δικαστικός έλεγχος για την τήρηση της διαδικασίας.

Τέλος, αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι αν η Διοίκηση προβεί σε λήψη δυσμενούς απόφασης χωρίς προηγουμένως να ακούσει τη γνώμη του ενδιαφερομένου, σύμφωνα με το άρθρο 6 παρ.4 του Κώδικα Διοικητικής Διαδικασίας, ο ενδιαφερόμενος έχει τη δυνατότητα να ασκήσει διοικητική προσφυγή αφού εκδοθεί η πράξη και η Διοίκηση έχει την υποχρέωση να τον καλέσει σε ακρόαση πριν προβεί στην έκδοση νέας πράξης.

ΕΞΑΙΡΕΣΗ ΤΟΥ ΝΟΜΟΘΕΤΗ ΣΕ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΥΠΙΚΟΥ ΝΟΜΟΥ

Παρά την απόλυτη ισχύ του, το δικαίωμα της προηγούμενης ακρόασης δεν υφίσταται για τα πρόσωπα των οποίων τα δικαιώματα ή τα έννομα συμφέροντα θίγονται απευθείας από τυπικό νόμο¹⁰. Η εξήγηση για την εξαίρεση αυτή προκύπτει από τα ακόλουθα τρία δεδομένα.

Πρωτίστως, εφόσον οι τυπικοί νόμοι ψηφίζονται από τη Βουλή, ακολουθείται μία συγκεκριμένη νομοθετική διαδικασία η οποία επιβάλλει συνθήκες δημοσιότητας και δημοσίου ελέγχου, συνθήκες οι οποίες δεν υπάρχουν στην περίπτωση των διοικητικών ενεργειών.

Δεύτερον, η θέσπιση ενός τυπικού δεν είναι μία διαδικασία εξατομικευμένη, όπως είναι η κάθε διοικητική πράξη. Έτσι, το συμπέρασμα που προκύπτει είναι πως τα άτομα τα οποία αφορά ο νόμος δεν είναι εκ των προτέρων γνωστά, αφού είναι τόσο πολλά ώστε να μην είναι εφικτό να είναι γνωστή η ταυτότητα όλων και να ακουστούν όλοι πριν την ψήφιση του τυπικού νόμου.

Τέλος, ακόμα και αν ήταν γνωστή η ταυτότητα όλων των ατόμων, θα ήταν μία εξαιρετικά δύσκολη και χρονοβόρα διαδικασία η οποία θα είχε ως συνέπεια την υπερβολική καθυστέρηση έκδοσης του νέου νομοθετήματος.

10. Α.Π. 1141/80, Το Σ, 1981, 466.

Όπως και στις άλλες κοινοβουλευτικές δημοκρατίες, έτσι και κατά το ελληνικό Σύνταγμα, η Βουλή μπορεί στα πλαίσια του Συντάγματος, να ρυθμίζει οποιοδήποτε ζήτημα οσοδήποτε λεπτομερώς.

ΠΕΔΙΟ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ ΚΑΙ ΕΞΑΙΡΕΣΕΙΣ

Καταρχήν, για να εξεταστεί το πεδίο εφαρμογής του δικαιώματος, θα πρέπει προηγουμένως να οριστούν ο φορέας και ο αποδέκτης του. Φορέας του δικαιώματος της προηγούμενης ακρόασης μπορεί να είναι κάθε φυσικό πρόσωπο ανεξάρτητα από την εθνικότητα, την ιθαγένεια ή τον τόπο κατοικίας του, καθώς και κάθε νομικό πρόσωπο ανεξάρτητα από τον τόπο που βρίσκεται η έδρα του. Πιο συγκεκριμένα, τα νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου (Ν.Π.Δ.Δ.) είναι φορείς του δικαιώματος μόνο σε περιπτώσεις που αφορούν την προστασία του κοινού δικαίου ή την εξατομικευμένη προσβολή συνταγματικών εγγυήσεων. Αποδέκτης του δικαιώματος είναι η εκάστοτε διοικητική αρχή.

Με βάση τη ανάλυση του περιεχομένου του δικαιώματος, που έγινε σε προηγούμενο κεφάλαιο, το δικαίωμα της προηγούμενης ακρόασης ισχύει για κάθε εκτελεστή διοικητική πράξη (όχι παράλειψη ή άρνηση), η οποία εκδόθηκε ύστερα από πρωτοβουλία που έλαβε η Διοίκηση και κατά τη διακριτική της ευχέρεια. Η πράξη πρέπει να βασίζεται σε υποκειμενική συμπεριφορά του ενδιαφερομένου διοικουμένου και να έχει ένομο συμφέρον να την προσβάλει δικαστικά. Τα παραπάνω στοιχεία προκύπτουν από τις αποφάσεις της σύγχρονης ελληνικής νομολογίας και όχι από τη γραμματική ερμηνεία του άρθρου 20 του Συντάγματος. Από τη γραμματική διατύπωση της διάταξης, θα προέκυπτε το συμπέρασμα ότι η ύπαρξη του δικαιώματος δεν επηρεάζεται από το αν η διοικητική ενέργεια ή το μέτρο βασίζεται ή όχι σε υπαίτια συμπεριφορά του διοικουμένου, ή αν λαμβάνεται μετά από αίτησή του ή όχι, ή κατά άσκηση διακριτικής ευχέρειας της Διοίκησης ή δέσμιας εξουσίας, ή, τέλος, αν έχει μορφή κανονιστικής ή ατομικής πράξης.

Αν μελετηθούν οι αποφάσεις των ελληνικών δικαστηρίων, θα παρατηρηθεί το γεγονός ότι δεν υπάρχει απαραίτητα κάποια συστηματική σύνδεση μεταξύ τους. Με μία προσπάθεια συστηματοποίησής τους θα καταλήγαμε στα ακόλουθα συμπεράσματα¹¹:

11. Η μορφή των συμπεράσματος έχει ληφθεί από το βιβλίο «Η συνταγματική και διοικητική νομολογία του ΣτΕ», Σαρμάς, σελ.618-619.

1. Το δικαίωμα της προηγούμενης ακρόασης αφορά μόνο τις ατομικές διοικητικές πράξεις και όχι τις κανονιστικές.
2. Από τις ατομικές διοικητικές πράξεις αποκλείονται εκείνες που συνιστούν παραλείψεις ή αρνήσεις χορήγησης δικαιώματος ή δημιουργίας νέας νομικής κατάστασης υπέρ του ενδιαφερομένου (λόγω του ότι πρέπει να υφίσταται θετική βλάβη στα ήδη υπάρχοντα δικαιώματα ή συμφέροντα συγκεκριμένου προσώπου).
3. Από τις ατομικές διοικητικές πράξεις αποκλείονται και αυτές που εκδίδονται κατά άσκηση δέσμιας εξουσίας.
4. Από τις ατομικές διοικητικές πράξεις αποκλείονται και οι αποφάσεις που εκδίδονται κατ'εκτίμηση αντικειμενικών δεδομένων και στοιχείων και όχι της υποκειμενικής συμπεριφοράς του ενδιαφερομένου.
5. Όταν έχει δοθεί ήδη δυνατότητα να ακουστεί ο ενδιαφερόμενος ή όταν προβλέπεται διαδικασία δευτεροβάθμιας κρίσης, το δικαίωμα δεν υφίσταται.
6. Δεν προκαλεί ακυρότητα της ένδικης πράξης η μη τήρηση του τύπου της προηγούμενης ακρόασης, όταν ο διοικούμενος που αφορά η πράξη, κατά τη διάρκεια του κρίσιμου διαστήματος, έχει εγκατασταθεί κυρίως στην αλλοδαπή, χωρίς να έχει γνωστοποιήσει την ακριβή διεύθυνση κατοικίας του στη Διοίκηση¹².
7. Το δικαίωμα περιορίζεται για λόγους δημοσίου συμφέροντος, ιδίως όταν με την άσκησή του θα φαλκιδευόταν το γενικότερο συμφέρον¹³.

Το συμπέρασμα που προκύπτει από τη νομολογιακή τακτική των ελληνικών δικαστηρίων είναι πως εξαίρεση από την απόλυτη ισχύ του δικαιώματος της προηγούμενης ακρόασης αποτελεί η έκδοση κανονιστικών διοικητικών πράξεων και οι τυπικοί νόμοι. Αναφορικά με τις κανονιστικές πράξεις, καθίσταται αδύνατη η προηγούμενη ακρόαση του ενδιαφερομένου, γιατί εφόσον αφορούν ακαθόριστο αριθμό προσώπων, η διοικητική αρχή δεν θα γνώριζε τα πρόσωπα που έπρεπε να καλέσει. Επίσης, στις περιπτώσεις εκείνες κατά τις οποίες η διοικητική ενέργεια δε βασίζεται σε υποκειμενική συμπεριφορά του ενδιαφερομένου

12. ΣτΕ 3025/1989

13. ΣτΕ 3853/1985, ΣτΕ 2252/1986

αλλά στηρίζεται σε αντικειμενικά κριτήρια και δεδομένα ή δεν είναι προϊόν της διακριτικής ευχέρειας της Διοίκησης, τότε δεν υφίσταται το δικαίωμα. Ακόμη, όταν με την ύπαρξη του δικαιώματος βλάπτεται είτε κάποιος τρίτος είτε η αποτελεσματικότητα της διοικητικής δράσης με το να κατασταθεί ιδιαίτερα χρονοβόρα και γραφειοκρατική η διαδικασία, τότε εύλογο είναι πως το δικαίωμα καταργείται γιατί αλλιώς θα αποτελεσματωνόταν η κρατική μηχανή. Ο διοικούμενος δεν έχει τη δυνατότητα να αξιώσει προηγούμενη ακρόαση όταν η διαδικασία έχει κινηθεί με αίτηση του ενδιαφερομένου και όταν η Διοίκηση καλείται να αποφασίσει ύστερα από ακυρωτική απόφαση.

Επιπλέον, ένας ακόμη λόγος αποκλεισμού της εφαρμογής της αρχής της προηγούμενης ακρόασης είναι η ελεγκτική φύση του μέτρου. Αυτό σημαίνει πως σε περίπτωση που η Διοίκηση θέλει να κάνει έλεγχο, επιθεώρηση κλπ, δεν υποχρεούται να καλέσει τον ενδιαφερόμενο σε προηγούμενη ακρόαση εξαιτίας του αιφνιδιασμού, που είναι απαραίτητο στοιχείο σε αυτές τις περιπτώσεις. Μια συγγενική με την προαναφερθείσα εξαίρεση, αφορά τα μέτρα διοικητικής εκτέλεσης και την απαγόρευση εξόδου από τη χώρα κάποιου οφειλέτη του δημοσίου. Η τελευταία και πιο σημαντική εξαίρεση από το δικαίωμα είναι όταν εξυπηρετείται δημόσιο συμφέρον ή όταν συντρέχει κάποιος λόγος επείγοντος. Είναι ευνόητο πως στις περιπτώσεις αυτές δεν υπάρχει λόγος να κληθούν σε ακρόαση οι ενδιαφερόμενοι και ειδικά όταν είναι πολυάριθμοι.

Δύο ή περισσότεροι από τους παραπάνω λόγους είναι πιθανό να συντρέχουν.

ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΣ¹⁴

Εφαρμογή της αρχής της προηγούμενης ακρόασης

▪ ΣτΕ 902/2005

Δάση: Η πρωτοβάθμια ή η δευτεροβάθμια Επιτροπή Επίλυσης Δασικών Αμφισβητήσεων λαμβάνει υπόψιν και τις προτάσεις του ενδιαφερομένου ιδιώτη σε περίπτωση, κατά την οποία πράξη του Δασάρχη περί χαρακτηρισμού έκτασης, εκδοθείσα κατόπιν αίτησης του ενδιαφερομένου, προσβάλλεται με προσφυγή ενώπιον της Επιτροπής εκ μέρους τρίτου προσώπου. Στη διαδικασία ενώπιον της Επιτροπής πρέπει να προσκαλείται και ο ενδιαφερόμενος ιδιώτης. Αντίθετη μειοψηφία. Παραπομπή της υπόθεσης στην επταμελή σύνθεση.

▪ ΣτΕ 981/2005

Δάση: Η διαφορά που γεννάται από την απόφαση του Γενικού Γραμματέα Περιφέρειας περί χαρακτηρισμού κτίσματος εντός δάσους ως αυθαιρέτου είναι ακυρωτική και ασκείται αίτηση ακύρωσης ενώπιον του Προέδρου του Διοικητικού Πρωτοδικείου, η απόφαση του οποίου υπόκειται σε έφεση ενώπιον του πέμπτου τμήματος του ΣτΕ. Η κατεδάφιση των αυθαιρέτων κτισμάτων διατάσσεται ανεξάρτητα από το χρόνο ανέγερσης αυτών. Η σχετική κρίση της Διοίκησης πρέπει να είναι αιτιολογημένη. Απαραίτητη η προηγούμενη κλήτευση του φερόμενου ως κυρίου της οικοδομής, άλλως είναι άκυρη η περί κατεδάφισης απόφαση. Πότε είναι έγκυρη η επίδοση της σχετικής κλήσης. Δεκτές η έφεση και η αίτηση ακύρωσης.

▪ ΣτΕ 2613/2005

Δάση: Όποιος εκχερσώνει, υλοτομεί αποψιλωτική ή καλλιεργεί έκταση που κηρύχτηκε αναδασωτέα υπόκειται σε πρόστιμο με πράξη καταλογισμού του Δασάρχη. Απαραίτητη η κλήση του ενδιαφερομένου σε ακρόαση, διαφορετικά δεν είναι νόμιμη η πράξη επιβολής του προστίμου. Δεκτή η αναίρεση (αναιρεί την αριθμ.692/2002 Δ.Εφ.Λάρ.).

14. Όλες οι υποθέσεις νομολογίας αυτού του κεφαλαίου βρίσκονται στην ηλεκτρονική διεύθυνση: lawdb.intrasoft.com.

- ΣτΕ 655/2005

Προστασία περιβάλλοντος: Δάση: Κατασκευή αυθαιρέτου κτίσματος εντός δάσους. Προ της εκδόσεως της περί της κατεδαφίσεως αποφάσεως, απαιτείται η κλήτευση του κυρίου της οικοδομής. Η μη τήρηση ή ελλιπής τήρηση του ουσιώδους αυτού τύπου της διαδικασίας συνεπάγεται ακυρότητα της αποφάσεως κατεδαφίσεως. Η κρίση της Διοίκησης περί ανέγερσης του κτίσματος εντός δάσους ή δασικής έκτασης πρέπει να είναι αιτιολογημένη. Επίδοση πρόσκλησης στον κύριο της οικοδομής και στοιχεία του οικείου αποδεικτικά. Η μη αναγραφή του εκδόντος το έγγραφο οργάνου και του περιεχομένου αυτού δεν καθιστά την επίδοση άκυρη. Για την κατεδάφιση του αυθαιρέτου δεν απαιτείται ο προηγούμενος χαρακτηρισμός της έκτασης ως δασικής ή μη. Ο χαρακτηρισμός της έκτασης ως δασικής δεν αναιρείται από την παρανόμως δημιουργηθείσα στην περιοχή κατάσταση της οικιστικής αξιοποίησης. Δεκτή η έφεση, απορρίπτεται η αίτηση ακύρωσης.

Μη εφαρμογή της αρχής της προηγούμενης ακρόασης

- ΣτΕ 660/2005

Απόσπαση υπαλλήλων Ν.Π.Δ.Δ. για την αντιμετώπιση εκτάκτων υπηρεσιακών αναγκών. Διάρκεια της απόσπασης. Νομίμως εκδόθηκε η απόφαση του Διοικητή του ΙΚΑ με την οποία διατάχθηκε η επιστροφή της εκκαλούσας στην οργανική της θέση στο ΙΚΑ λόγω παρόδου χρόνου άνω των 12 μηνών. Δεν ήταν απαραίτητο να κληθεί η εκκαλούσα σε προηγούμενη ακρόαση. Απορρίπτεται η έφεση.

- ΣτΕ 659/2005

Απόσπαση υπαλλήλων δημοσίου ή Ν.Π.Δ.Δ. για την αντιμετώπιση εκτάκτων υπηρεσιακών αναγκών. Η απόσπαση έχει προσωρινό χαρακτήρα και η διάρκειά της δεν μπορεί να υπερβεί το έτος. Νομίμως διεκόπη η απόσπαση της εκκαλούσας αφού η διάρκειά της είχε υπερβεί το έτος. Αρμοδιότητα του αναπληρωτή Περιφερειακού Διευθυντή να επιδώσει την πράξη διακοπής της απόσπασης. Δεν επιβαλλόταν να κληθεί η εκκαλούσα σε ακρόαση πριν από την έκδοση της πράξης διακοπής της απόσπασης. Απορρίπτεται η έφεση.

- ΣτΕ 421/2005

Πολεμική Αεροπορία: Προαγωγές ιπτάμενου προσωπικού. Η Ανωτάτη της Αεροπορίας Υγειονομική Επιτροπή δύναται να γνωματεύσει ότι ιπτάμενοι αξιωματικοί είναι ικανοί να διατηρούν την πτητική τους ικανότητα αν και παρουσιάζουν μικρή σχετικά απόκλιση από τα προβλεπόμενα υγειονομικά κριτήρια, η αρμοδιότητα όμως να

αποφασίζει οριστικά περί της διατηρήσεως ή μη των αξιωματικών αυτών ως ιπταμένων ανήκει στο Ανώτατο Αεροπορικό Συμβούλιο, η κρίση του οποίου χρήζει αιτιολογίας. Το άρθρο 20 του Συντάγματος δεν επιβάλλει στη Διοίκηση υποχρέωση προηγούμενης ακρόασης των ενδιαφερομένων υπαλλήλων επ' ευκαιρία υπηρεσιακών μεταβολών. Δεκτή η έφεση, απορρίπτεται η αίτηση ακύρωσης.

▪ ΣτΕ 565/2005

Προστασία αρχαιοτήτων. Προστασία των πολιτιστικών αγαθών. Η άδεια του Υπουργού Πολιτισμού για τη λειτουργία επιχείρησης εντός αρχαιολογικού χώρου, επί των αρχαίων ή πλησίων αυτών, μπορεί να παρασχεθεί μόνο για την προστασία αυτών. Το δικαίωμα ακρόασης του ενδιαφερομένου αργεί όταν η διοικητική πράξη εκδίδεται βάσει αντικειμενικών δεδομένων μη συνδεδεμένων προς υποκειμενική συμπεριφορά. Η απόφαση του Υπουργού με την οποία επιβάλλονται περιορισμοί ως προς την άσκηση δραστηριοτήτων σε ακίνητα εντός αρχαίων, δεν έχει ως νόμιμη προϋπόθεση την προηγούμενη καταβολή αποζημίωσης. Απορρίπτεται η αίτηση ακύρωσης.

ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΑΚΡΟΑΣΕΩΣ ΣΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΟΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

Όπως σε κάθε κράτος-μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης κατοχυρώνεται το δικαίωμα της προηγούμενης ακρόασης, έτσι και στο Κοινοτικό Δίκαιο η προηγούμενη ακρόαση ανάγεται σε γενική αρχή, η οποία κυριαρχεί σε κάθε διοικητική διαδικασία. Η ύπαρξη της αρχής αποδεικνύεται και μέσα από κείμενα-διακηρύξεις των πολιτικών οργάνων της Κοινότητας.

Στο Κοινοτικό Δίκαιο, ως υποκείμενο του δικαιώματος θεωρείται ο άμεσα ενδιαφερόμενος, δηλαδή εκείνος του οποίου τα συμφέροντα βλάπτονται άμεσα από τη διοικητική ενέργεια του κοινοτικού οργάνου, αλλά και ο έμμεσα επηρεαζόμενος από το μέτρο που έχει ληφθεί από τη Διοίκηση. Ωστόσο, κατοχυρώνεται και το δικαίωμα της προηγούμενης ακρόασης τρίτου, το οποίο, όμως, δεν επέρχεται αυτεπάγγελτα, αλλά μόνο ύστερα από αίτησή του. Αντικείμενο του δικαιώματος δεν είναι μόνο τα πραγματικά γεγονότα, αλλά και τα νομικά δεδομένα. Επίσης, ο ενδιαφερόμενος έχει τη δυνατότητα να συμμετέχει στην αποδεικτική διαδικασία προσκομίζοντας αποδεικτικό υλικό, το οποίο μπορεί να φανεί χρήσιμο στη διοικητική αρχή. Σε περίπτωση όμως, κατά την οποία η υπόθεση έχει ερευνηθεί σε ικανοποιητικό βαθμό, η διοικητική αρχή δεν είναι υποχρεωμένη να λάβει υπόψιν της το αποδεικτικό υλικό που έχει προσκομιστεί.

Εάν δεν υπάρχουν ειδικότερες ρυθμίσεις, εξαρτάται από τη διακριτική ευχέρεια της διοικητικής αρχής αν ο ενδιαφερόμενος θα παρουσιάσει τις απόψεις του γραπτά ή προφορικά. Για παράδειγμα, το άρθρο 7 εδ.1 και το άρθρο 9 του Κανον 99/1963, καθώς και το άρθρο 7 εδ.5 και 6 του Κανον 2176/1984, προβλέπουν προφορική ακρόαση. Η διοικητική αρχή είναι υποχρεωμένη να έχει γνωστοποιήσει στον ενδιαφερόμενο την υπόθεση για την οποία καλείται να εκφράσει την άποψή του, όμως όχι και όλες τις λεπτομέρειές της, αλλά μόνο τα ουσιωδέστερα στοιχεία της. Επίσης, δεν κρίνεται αναγκαίο να ενημερώσει τον ενδιαφερόμενο για την επιβαρυντική ενέργεια στην οποία πρόκειται να προβεί. Αν υπάρχουν ουσιώδη στοιχεία για τα οποία ο ενδιαφερόμενος δεν έχει πληροφορηθεί, τα στοιχεία αυτά δεν μπορούν να επηρεάσουν την κρίση της Διοίκησης. Σε περίπτωση εγγράφων το περιεχόμενο των οποίων δεν γνωστοποιήθηκε ρητά στον ενδιαφερόμενο, δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν εις βάρος του, ακόμα κι αν έχει γίνει έμμεση αναφορά σε αυτά.

Ο ενδιαφερόμενος από τη στιγμή της κλήσης για ακρόαση μέχρι τη διαδικασία της ακρόασης έχει στη διάθεσή του ένα αρκετά μεγάλο

χρονικό διάστημα για να συλλέξει στοιχεία για την υπεράσπισή του και για να προετοιμάσει την αμυντική του στάση. Ανατρέχοντας στη νομολογία των ευρωπαϊκών δικαστηρίων, αξίζει να σημειωθεί ότι υπάρχουν περιπτώσεις στις οποίες οι προθεσμίες είναι ιδιαίτερα μικρές. Κάτι τέτοιο συμβαίνει μόνο όταν στη συνέχεια πρόκειται να δοθεί στον ενδιαφερόμενο η δυνατότητα να αναπτύξει και γραπτά τις απόψεις του.

Κατά τη διάρκεια μιας διαδικασίας προφορικής ακρόασης, αν κατηγορούμενη είναι μία επιχείρηση, τότε αυτή οφείλει να παρασταθεί εκπροσωπούμενη από έναν πληρεξούσιο και έναν νόμιμο εκπρόσωπο, οι οποίοι θα έχουν απαραίτητα γνώση των οικονομικών και των τεχνικών υποθέσεων που είναι αντικείμενο της ακρόασης.

Κάθε ενδιαφερόμενος δεν έχει τη δυνατότητα να παραιτηθεί εκ των προτέρων από το δικαίωμά του για προηγούμενη ακρόαση, όμως μπορεί να παραιτηθεί στην εκάστοτε περίπτωση ξεχωριστά.

Εξαίρεση από την αρχή της ακρόασης παρατηρείται όταν εκτελείται έλεγχος, για παράδειγμα σε κάποια επιχείρηση, γιατί προϋποτίθεται αιφνιδιασμός. Τέλος, όταν συντρέχουν λόγοι επείγοντος ή τίθεται ζήτημα διατήρησης της αποτελεσματικότητας των κοινοτικών οργάνων, δεν υφίσταται προηγούμενη ακρόαση.

ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ ΠΟΥ ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΩΤΗΚΑΝ

Οι διατάξεις που χρησιμοποιήθηκαν στην παρούσα εργασία είναι οι εξής:

- Άρθρο 20 του Συντάγματος
- Άρθρο 6 του Κώδικα Διοικητικής Διαδικασίας
- Άρθρο 6 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
- Άρθρο 19§4 του Γερμανικού Συντάγματος
- Άρθρο 103§1 του Γερμανικού Συντάγματος
- Ν. 2690/99, άρθρο 6§2
- Ν. 1599/1986, άρθρο 16§1
- Άρθρο 19§2 του Κανον. 17/1962
Πρβλ. Άρθρο 5,7 Κανον. 99/1963-ΔΕΚ 53/83
- Άρθρο 7§1 του Κανον.2176/1984
- Άρθρο 7 εδ.5 & 6 του Κανον. 2176/1984
- Άρθρο 7 εδ.1 του Κανον. 99/1963
- Άρθρο 9 του Κανον. 99/1963

ΠΙΝΑΚΑΣ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΣ

1. ΣτΕ 981/2005, Δάση.
2. ΣτΕ 902/2005, Δάση.
3. ΣτΕ 2613/2005, Δάση.
4. ΣτΕ 629/2005, Απόσπαση υπαλλήλων δημοσίου ή Ν.Π.Δ.Δ. για την αντιμετώπιση εκτάκτων υπηρεσιακών αναγκών.
5. ΣτΕ 660/2005, Απόσπαση υπαλλήλων Ν.Π.Δ.Δ. για την αντιμετώπιση εκτάκτων υπηρεσιακών αναγκών.
6. ΣτΕ 421/2005, Πολεμική Αεροπορία: Προαγωγές ιπτάμενου προσωπικού.
7. ΣτΕ 655/2005, Προστασία περιβάλλοντος, Δάση, Κατασκευή αυθαιρέτου κτίσματος εντός δάσους.
8. ΣτΕ 565/2005, Προστασία αρχαιοτήτων, Προστασία των πολιτιστικών αγαθών.
9. ΣτΕ 1443/2005, Ένοπλες Δυνάμεις, Πειθαρχικά παραπτώματα των στρατιωτικών της Ελληνικής Αεροπορίας.

➤ Το πλήρες κείμενο των παραπάνω αποφάσεων βρίσκεται στην ηλεκτρονική διεύθυνση: lawdb.intrasoft.com

10. ΣτΕ 657/1976: Το δικαστήριο δέχεται ότι κατά παράβαση του ουσιώδους τύπου της διαδικασίας περί προηγούμενης ακροάσεως του ενδιαφερομένου ανεκλήθη άδεια κυκλοφορίας φορτηγού αυτοκινήτου επειδή η νομή και χρήση αυτού είχε παραχωρηθεί υπό του δικαιούχου και θιγομένου ήδη εκ του μέτρου σε άλλον.
11. ΣτΕ 2078/1976: Το δικαστήριο δέχεται ότι παρεβιάσθη ο εν λόγω ουσιώδης τύπος επειδή ανεκλήθη διάταγμα αποστρατείας, λόγω υποψηφιότητας σε εκλογές, στρατιωτικού, χωρίς ο ενδιαφερόμενος, στον οποίο κατελογίσθη εικονική υποψηφιότητα, να ακουσθή.
12. ΣτΕ 3291/1976: Ακυρώνεται πράξη απολύσεως μη μόνιμου εφημερίου επειδή ο απολυθείς δεν εκλήθη προς ακρόαση προ της απολύσεώς του.
13. ΣτΕ 539/1977: Ακυρώνεται πράξη επιβολής ποινής σε αθλητικό σωματείο λόγω δημιουργίας υπό των φιλάθλων των ανεπιτρεπτών επεισοδίων, επειδή οι διοικούντες το σωματείο δεν εκλήθησαν προς παροχή εξηγήσεων προ της επιβολής σ' αυτό της επιδικίου κυρώσεως.

- 14.ΣτΕ 1003/1977: Γίνεται δεκτό ότι οι εκπαιδευτικοί, κατά την κρίση προς επιλογή των για θέση επιθεωρητού, πρέπει, εάν διαπιστώνεται ότι υφίσταται εις βάρος των κώλυμα λόγω συνεργασίας με τη Δικτατορία, να καλούνται προς παροχή εξηγήσεων, διότι άλλως προκύπτει ακυρότης της διαδικασίας λόγω παραβάσεως ουσιώδους τύπου.
- 15.ΣτΕ 1905/1977: «Η διάταξις του άρθρου 20 παρ.2 του Συντάγματος καθιερύουσα ρητώς την αρχήν της προηγουμένης ακροάσεως του ενδιαφερομένου εις πάσαν διοικητικήν ενέργειαν ή μέτρον λαμβανόμενον εις βάρος των δικαιωμάτων ή συμφερόντων αυτού, το μεν έχει προδήλως εφαρμογήν επί διοικητικών ενεργειών ή μέτρων, δι'ων επιφέρεται θετική βλάβη εις τα δικαιώματα ή έννομα συμφέροντα συγκεκριμένου προσώπου, όχι δε και εις ας περιπτώσεις η Διοίκησις παραλείπει ή αρνείται την χορήγησιν δικαιώματος ή την δημιουργίαν νέας νομικής καταστάσεως υπέρ του εν λόγω προσώπου, το δε αναφέρεται αναγκαίως εις διοικητικάς διαδικασίας κινουμένας αυτεπαγγέλτως υπό της Διοικήσεως, όχι δε και εις τας προκαλουμένας δι' αιτήσεως αυτού του ενδιαφερομένου, δυναμένου να εκθέση δια ταύτης τας απόψεις και τους ισχυρισμούς του και να επικαλεσθή ή να υποβάλει μετά ταύτης παν στοιχείον ενισχυτικόν των εν λόγω απόψεων και ισχυρισμών του».
- 16.ΣτΕ 2040/1977: Το δικαίωμα ακροάσεως αναφέρεται στις ατομικές διοικητικές πράξεις και όχι στις κανονιστικές.
- 17.ΣτΕ 2053/1977: Εκ συνθέτου διοικητικής διαδικασίας αποληγούσης σε δυσμενές για τον διοικούμενο μέτρο δεν απαιτείται η ακρόαση του θιγομένου προ της ενάρξεως της διαδικασίας, εφ'όσον κατά την έκδοση της τελικής πράξεως θα κληθή αυτός να ακουσθή.
- 18.ΣτΕ 2358/1977: Γίνεται δεκτό ότι ο τύπος της προηγουμένης ακροάσεως έπρεπε να τηρηθή και για την λήψη διοικητικού μέτρου με λίαν δυσμενή χαρακτήρα έστω και αν το μέτρο αυτό δεν έχει χαρακτήρα πειθαρχικής ποινής.
- 19.ΣτΕ 2592/1977: Το δικαίωμα ακροάσεως έχει εφαρμογή μόνον όταν η διοικητική κρίση, δυνάμει της οποίας εκδίδεται η θίγουσα τον διοικούμενο πράξη, σχηματίζεται επί τη βάσει εκτιμήσεως της υποκειμενικής συμπεριφοράς του διοικουμένου όχι δε και όταν διαμορφούται βάσει καθαρώς αντικειμενικών δεδομένων.

- Οι παραπάνω αποφάσεις του ΣτΕ αποτέλεσαν σταθμό για την ελληνική έννομη τάξη.
- Βρίσκονται στο βιβλίο του Σαρμά: «Η συνταγματική και διοικητική νομολογία του ΣτΕ», εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, σελ. 615-625

ΒΑΣΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

1. Το δικαίωμα της προηγούμενης ακρόασης κατοχυρώνεται στην ελληνική έννομη τάξη με το άρθρο 20 του Συντάγματος.
2. Αποτέλεσε μία παγκόσμια πρωτοπορία, αφού παρόμοια διάταξη δεν υπήρχε σε καμία άλλη χώρα.
3. Για πρώτη φορά κατοχυρώθηκε το 1975 και αφομοιώθηκε χωρίς αντιδράσεις λόγω της εφαρμογής του ακόμα και πριν από τα δικτατορικά χρόνια.
4. Η συνταγματική ισχύς του δικαιώματος του επιτρέπει να υφίσταται ακόμα και όταν οι νόμοι δεν το ορίζουν.
5. Νόμος που καταργεί το δικαίωμα χαρακτηρίζεται ως αντισυνταγματικός και δεν έχει καμία ισχύ.
6. Με την αρχή της προηγούμενης ακρόασης δίνεται η δυνατότητα στον ενδιαφερόμενο να εκφράσει την άποψή του και στη Διοίκηση να λάβει σφαιρική πληροφόρηση.
7. Για την άσκηση του δικαιώματος πρέπει να ισχύουν κάποιες προϋποθέσεις που αφορούν είτε την πρόσκληση προς ακρόαση, είτε την προθεσμία προς ακρόαση, είτε την έλλειψη προθεσμίας, είτε, τέλος, την κοινοποίηση και δημοσίευση της πρόσκλησης.
8. Το δικαίωμα παύει να υφίσταται κατά την περίπτωση θέσπισης τυπικού νόμου.
9. Το δικαίωμα δεν ισχύει για έκδοση κανονιστικών πράξεων, παραλείψεις ή αρνήσεις, ή για έκδοση πράξεων κατά δέσμια εξουσία της Διοίκησης.
10. Σε περιπτώσεις προστασίας του δημοσίου συμφέροντος ή όταν υπάρχει λόγος επείγοντος, το δικαίωμα δεν υφίσταται.
11. Η προηγούμενη ακρόαση αποτελεί γενική αρχή του Ευρωπαϊκού Κοινοτικού Δικαίου.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η αρχή της προηγούμενης ακρόασης θεμελιώνεται στο Ευρωπαϊκό Κοινοτικό Δίκαιο και στο ελληνικό δίκαιο. Η συνταγματική κατοχύρωσή της το 1975 αποτέλεσε παγκόσμια πρωτοπορία. Λόγω της προηγούμενης εφαρμογής της, αφομοιώθηκε αμέσως και δεν προκάλεσε αντιδράσεις. Η αρχή αυτή δίνει τη δυνατότητα σε κάθε ενδιαφερόμενο να εκφράσει ελεύθερα τις απόψεις του προτού ληφθεί κάποιο δυσμενές για αυτόν μέτρο. Ακόμα και στις περιπτώσεις που οι νόμοι σιωπούν, το δικαίωμα υφίσταται. Σκοπός του δικαιώματος είναι να ακουστούν οι απόψεις του ενδιαφερομένου αλλά και να δοθεί στη Διοίκηση η ευκαιρία να πληροφορηθεί πληρέστερα. Παρά την απόλυτη ισχύ του, το δικαίωμα δεν υφίσταται σε ορισμένες περιπτώσεις, αφού πρέπει να πληρούνται κάποιες διαδικαστικές προϋποθέσεις. Τέλος, εξαίρεση από την αρχή της προηγούμενης ακρόασης υπάρχει σε περίπτωση θέσπισης τυπικού νόμου.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΠΕΡΙΛΗΨΗΣ ΑΠΟ ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΣΤΑ ΑΓΓΛΙΚΑ

The principle of preceding audience is founded both in the European Communal Law and the greek law. Its constitutional fortification in 1975 was an international vanguard. It was assimilated immediately and did not cause any reaction because of its previous application. This principle gives to every citizen concerned about the subject the chance to express his or her opinion before the unfavorable measure is taken. Even when the laws do not mention it, the right exists. The goals of the right are two: to make the opinion of every concerned person be heard and to give to the Administration the chance to be well informed. Although the right has absolute strength, it does not exist in some cases when some conditions are not filled. Finally, there is an exception of the principle of preceding audience when a Typical Law is enacted.

ΛΗΜΜΑΤΑ

- (προηγούμενη) ακρόαση
- δικαίωμα υπερασπίσεως
- πρόσκληση προς ακρόαση
- υποχρέωση διοικητικής αρχής
- θετική βλάβη δικαιωμάτων ή εννόμων συμφερόντων διοικουμένου
- διοικητική πράξη / διοικητική ενέργεια / διοικητικό μέτρο
- ουσιώδης τύπος
- εξαίρεση του νομοθέτη
- διακριτική ευχέρεια Διοίκησης
- υποκειμενική συμπεριφορά διοικουμένου
- διοικητική αποτελεσματικότητα
- λόγοι επείγοντος
- υπερέχον δημόσιο συμφέρον

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Γέροντας Απ., Λύτρας Σ., Παυλόπουλος Πρ., Σιούτη Γλ., Φλαγαϊτης Σ.
Επιμέλεια: Κ.Γιαννακόπουλος, Διοικητικό Δίκαιο, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2004
2. Γεωργόπουλος Κων/νος, Επίτομο Συνταγματικό Δίκαιο, 12^η έκδοση, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2001
3. Δαγτόγλου Π.Δ., Γνωμοδοτήσεις, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή
4. Δαγτόγλου Π.Δ., Ατομικά Δικαιώματα (τόμος Β'), Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2005
5. Δημητρόπουλος Ανδρέας, Συνταγματικά Δικαιώματα (γενικό μέρος) Σύστημα Συνταγματικού Δικαίου (τόμος Γ'-ημιτόμος 1), Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2005
6. Κατράς Ι., Κωδικοποίηση Διοικητικής Δικονομίας, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα
7. Κεραμεύς Κ. Δ., Αστικό Δικονομικό Δίκαιο (γενικό μέρος), Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 1986
8. Λαζαράτος Πάνος, Το δικαίωμα ακροάσεως στη διοικητική διαδικασία, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1992
9. Μαυριάς Γ. Κώστας, Συνταγματικό Δίκαιο, Τρίτη Έκδοση (κατά το θεωρημένο Σύνταγμα και τους εκτελεστικούς νόμους), Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2004
10. Μπέης Α., Ερμηνεία του Συντάγματος, 2^{ος} τόμος, Έκδοση από Γ. Κασσιμάτη και Μαρία, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1999
11. Παραράς Πέτρος, Σύνταγμα και Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2001
12. Σαρμάς Δ. Ιωάννης, Η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου και της Επιτροπής, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1998
13. Σαρμάς Δ. Ιωάννης, Η συνταγματική και διοικητική νομολογία του ΣτΕ, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα
14. Το Σύνταγμα της Ελλάδας και Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Επιμέλεια: Γ. Κασσιμάτης, με τη συνεργασία: Τ. Βιδάλη, Π. Δημητρόπουλου, Απ. Παπακωνσταντίνου, Κ. Παπανικολάου, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2001

15.Χρυσόγονος Χ. Κώστας, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, 2^η αναθεωρημένη και συμπληρωμένη έκδοση, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2002

- Ηλεκτρονική βιβλιογραφία:

[Www.law.uoa.gr/~adimitrop](http://www.law.uoa.gr/~adimitrop)
www.lawdb.intrasoft.com

- Περιοδικά:

1. Το Σύνταγμα 1977, 455
2. Το Σύνταγμα 1981, 466